
**ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ,
ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАҢДАРЫ
ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И
ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА
VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER
CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY**

**XҒТАР: 03.20.00
930.221.00. (574)**

**ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ ЖӘНЕ САЙРАМ АУДАНЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН
МАҚТА НАУҚАНЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ**

Архив және «Советская степь» газетінің материалдары бойынша

Айтай Бахадыр Сатыбалдыұлы

**Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы. Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.,
Қазақстан, e-mail: bahadur.aitai@mail.ru**

**Автор-корреспондент.
e-mail: bahadur.aitai@mail.ru**

Аннотация. Түркістан облысы мемлекеттік архивінде сақталған «Советская степь» газетінің материалдары бойынша Оңтүстік өңіріне ғана тән мақта егу науқаны кезінде күштеу құғын-сүргін жүргізу арқылы Шымкент қаласы мен Сайрам ауданында колхоздар құрылысының қалай жүзеге асқаны және оларда мақта егу науқаны туралы архивте құжаттар көптеп кездеседі. Астық дайындау, ет дайындау науқанынан бөлек мақта науқанының қызу жүргенін біреу білсе, біреулер білмейді. Мақтау егу және жинау науқаны қызу жүргізіліп, негізінен құғын-сүргін әдісімен атқарылған. Қуғын-сүргінге ұшырағандар да болды.

Мақалада Шымкент қаласы және қалаға іргелес Сайрам ауданында орын алған істер туралы баяндалады.

КСРО-ның «Мақта тәуелсіздігі үшін күрес», «мақта күресі — социализм үшін күрес» дегенде біз «күрес» дегенді жалаң сөзбен емес, бесжылдықтың үшінші шешуші жылының жағдайында мақта егу, нақты күрес, кескілескен таптық күрес әдісімен іске асқанның байқадық.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың 2020 жылы 24-қарашадағы Қаулысымен "Саяси қуғын-сүргін және заңсыз қудалау құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмысын толық аяқтауды" тапсырғаны белгілі. Жұмыста сол қасіретті жылдарда құғын-сүргінге ұшырағандарды, соның

ішінде мақта егу науқанынан зардап шеккендерді көрсету ізденісіміздің басты бағыты саналды.

Кілт сөздер: мақта тәуелсіздігі, тәркілеу, құғын-сүргін, байлар, Сайрам ауданы, Шымкент қаласы, күштеу, колхоздастыру, мақта науқаны, архив құжаттары, мақта үшін күрес.

**МРНТИ: 03.20.00
930.221.00. (574)**

ПОСЛЕДСТВИЯ ХЛОПКОВОЙ КАМПАНИИ В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТ И САЙРАМСКОМ РАЙОНЕ

по материалам архива и газеты "Советская степь"

Сатыбалдыұлы Айтай Бахадыр, кандидат исторических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент, Казахстан, e-mail: bahadur.aitai@mail.ru

**Автор-корреспондент.
e-mail: bahadur.aitai@mail.ru**

Аннотация. По материалам газеты «Советская степь», хранящейся в государственном архиве Туркестанской области в архиве имеется большое количество документов о том, как осуществлялось строительство колхозов в г. Шымкент и Сайрамском районе путем проведения принудительных работ при посеве хлопка, характерных для Южного региона. Кто-то знает, или не знает, что помимо кампании по приготовлению зерна, мясоподготовке происходило уборочная кампания велась активно, в основном методом принуждения.

В статье рассказывается о делах, произошедших в городе Шымкент и прилегающем к городу Сайрамском районе. Под «борьбой за хлопковую независимость "СССР," хлопковой борьбой-борьбой за социализм» мы подразумеваем не "борьбу", а то, что в условиях третьего решающего года пятилетки было реализовано методом посева хлопка, реальной борьбы, ожесточенной классовой борьбы

Как известно, постановлением главы государства К. Токаева от 24 ноября 2020 года поручено "полностью завершить работу по восстановлению исторической справедливости в отношении жертв политических репрессий и незаконных преследований". В работе главным направлением наших поисков было показать тех, кто пострадал в те ужасные годы, в том числе и тех, кто пострадал от хлопкоуборочной кампании.

Ключевые слова: независимость хлопка, конфискация, изгнание, бай, Сайрамский район, город Шымкент, принуждение, коллективизация, хлопковая кампания, архивные документы, борьба за хлопок.

**IRSTI: 03.20.00
930.221.00. (574)**

CONSEQUENCES OF THE COTTON CAMPAIGN IN THE CITY OF SHYMKENT AND THE SAYRAM DISTRICT

Based on archival materials and the newspaper "Sovetskaya Steppe"

Satybaldyuly Aitai Bahadir, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at the South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: bahadur.aitai@mail.ru

Corresponding author

E-mail: bahadur.aitai@mail.ru

Abstract. According to the materials of the newspaper *Sovetskaya Steppe*, preserved in the State Archive of the Turkestan Region, there are numerous documents describing how collective farms were constructed in Shymkent and the Sayram District through the use of forced labor during cotton sowing, which was characteristic of the southern region.

In addition to the grain procurement campaign, there were also campaigns for meat collection and harvesting, which were carried out primarily through coercion.

This article examines cases that occurred in the city of Shymkent and the adjacent Sayram District. By the so-called "struggle for cotton independence" of the USSR, or "cotton struggle—the struggle for socialism," we do not mean a symbolic "struggle," but rather the reality of the third decisive year of the Five-Year Plan, when cotton sowing became an actual, fierce class struggle.

As is well known, the decree of the Head of State K. Tokayev, dated November 24, 2020, instructed to "fully complete the work on restoring historical justice to victims of political repression and unlawful persecution." In our study, we sought to highlight the experiences of those who suffered during those years, including the victims of the cotton harvesting campaign.

Keywords: cotton independence, confiscation, exile, bai, Sayram District, Shymkent, coercion, collectivization, cotton campaign, archival documents, class struggle.

Кіріспе.

Ұлтымыздың мемлекет және қоғам қайраткерлері үшін үш ақтау процестері (1956-1957 жж, 1987-1988 жж, 1997-1999 жж.) кезінде толық жүзеге асырылды. Олардың мемлекет және халқы алдында кінәлері болмағандығы көрсетілді. Ал жергілікті байлар, ишан мен имамдар ақтау ісінен шет қалып келді. Олардың мүлкін тәркілеу және тап ретінде құрту саясаты сол кездегі тоталитарлық жүйенің басты мақсаты болғанына көз жеткізілді.

Саяси құғын - сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Шымкент қаласы бойынша құрылған мемлекеттік комиссияның «Большевиктік–сталиндік режимнің шаруаларға қарсы күшейтілген ұжымдастыру, сатып алу және басқа да саяси науқандарының құрбандарын зерттеу, қорытынды және ұсыныстар дайындау жөніндегі жетінші бағыт бойынша жұмыс тобы» Шымкент қаласы және Сайрам ауданынан шыққан байлар, кулактарды «эксплуататорлар» деп танылғандардың 1930 жылдың басында-ақ ірі ауылдық немесе бірнеше колхоздардан тұрған тұрғын алабы болғандығын Түркістан облысы мемлекеттік архивіндегі 1930-1933 жылдарға тиіселі №505 Қор - «Сайрам ауданы халық сотының материалдарынан» [1] оқып танысуға болады.

Ең басты мәселе сол қасіретті жылдарда құғын-сүргінге ұшырағандарды, шетелге ауа көшкендерді миллиондап көрсетіп, оқулыққа енгіздік те олардың толық аты-жөндері әлі күнге дейін белгілі емес. Оларды анықтау ісімен бірнеше қоғамдық және ғылыми-зерттеу институттары, архивтер айналысып жатса да құғындалардың санын сол оқулықтарда жиі қайталана беретін санға жеткізу тіпті мүмкін болмай отыр.

Күштеп ұжымдастыруға душар болған шаруа қожалықтары және шаруалар саны туралы Шымкент қаласының «Янгишахар», «Калинин», «Қызыл-жар», «Сталин», «Киров», «Орджоникидзе», «Қосдиірмен», «Ворошилов», «Тассай», «Красный Октябрь» колхоздары мен Сайрам ауданының «Қарабұлақ», «Қарамұрт», «Базар Қақпа», «Ярғанлиқ», «Манкен» атты жалпы 16 колхозды атап көрсетуге болады (2.ОҚО әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық, II-басылым, Шымкент, 2020, 335 б). Осы колхоздарда мақта егістіктері құрылды. Мақта алқабына қарсы ұжымдастыруға қарсы шыққаны үшін әкімшілік және қылмыстық тәртіппен жазаланғандардың аты-жөндері белгілі болып отыр. Оларды соттау және кудалауды жүзеге асырған Шымкент аудандық халықтық соттары 5 участоктан тұрған және оған Ақсу селосындағы Сайрам аудандық халық сотын қоса 6 участокті көрсетуге болады. Осы соттардағы РСФСР дің 1926 жылғы Қылмыстық Кодексінің ақталуға ұсынылған тек №№58, 61, 79-1, 111 баптары бойынша қазірге ондаған іс табылып отыр. 1926-1939 жылдардағы ісқағаздар төте жазу (*арапша*) мен латын қарпінде жазылған. Олар негізінен түсініктемелер, хаттама жауаптары, куәлердің түсініктеме хаттары. Ал орыс ұлтының ОГПУ-дің тергеушілері мен соттары тергеу хаттамаларын орысша толтырған. Соған қарағанда «бай» табынан шыққан жауапкерлер орысша жазу, оқуды білмеген. Олардың басым бөлігіне «сауаты жоқ» деп көрсетілген.

Бірнеше колхоздар шоғырланған Сайрам ауданының «Қарамұрт» ауылында күштеп жүргізілген колхоздастыру науқаны кезеңіндегі істерді оқи отырып колхоздардың алғашқы жылдары дұрыс жұмыс істемегенін байқауға болады. Мақта, ет, астық салықтары мәжбүрлі түрде салынды. Әсіресе, бұл байларға қатты зардап боп тиген. Байлардың мал-мүлкі тәркіленіп, соңынан олар колхозға өткізілген, кедейлерге үлестіріп берілгені «Қарамұрт» колхоздарында азық-түлік тапшылығы мен наразылықтарды туғызған.

Бұл науқандар кеңестер өкіметіне деген сенімді жоғалта бастады. Ақыр соңында ол ашаршылықтың жайылуына әкелген. Отандық тарихымызда бұл оқиғаларды «зобалаң жылдары» деп атайды. Оның 1929-1933 жылдары орын алғаны тарихқа мәлім.

Ал жергілікті жерлерде соның ішінде Қарабұлақ ауылыннан шыққан бай, ірі бай, орташа байлар-кулактар «қанаушы-эксплуататорлар» деп танылғандарды ақтаймыз ба, ақтамаймыз ба... Осы мақсатта «Сайрам аудандық прокуратурасының өндірістік бақылаудағы істер» деп аталатын №168 Қор [3] мен «Сайрам ауданы халық сотының материалдары» атты №505 Қорды [2] қарастырылды.

Сайрам ауданында 1930 жылдың басынан желтоқсанға дейін мақта талшығының түсімі туралы жалпы мәлімет мынадай.

Сатып алынды: 1,559819 / 140,432 кг.

Сайрам ауд. бойынша 885253/ 502798

Кедей.238371кг. Орташа 122670 кг. кулак 21412 кг.

Колхозға. 103780 кг. Өткізілген. (4.168 Қор,131 іс, 4 бума, 50 п.).

Материалдар мен әдістер.

Жұмыстың басты мақсаты – нәтиже. Нәтижеге салыстырмалы талдау және жіктеу арқылы қол жеткіздік. Архив құжаттарын оқып отырсақ 1920 жылдардың соңында КСРО-ның мақта шаруашылығында үлкен қиындық орын алғандығы анық байқалады. Мақтаның еңбекті көп қажет ететін дақыл екенін, мақта өндірісінің ол кезеңде механикаландырылмағанын, мақта алқаптарының жыл бойы, таңнан кешке дейін шиеленісті жағдайында жұмыс істеу керек екендігі, тек мақта мамандарына ғана белгілі емес. Оны көпшілік біледі. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында қатты таптық күрес жағдайында жүріп жатты. Таптық күрестің қиындығы, өйткені «мақта үшін күрес – социализм үшін күрес» деп ұран тасталды.

КСРО-ның мақта тәуелсіздігі үшін Шымкент мақта зауытының құрылысын уақытында аяқтау көзделді. 1931 жылы 31 тамызда зауыт құрылысы аяқталды. Орнату жұмыстары 70 пайызға аяқталды. Бөлшектер мен жабдықтарды қабылдаудың біршама кешігуі байқалыпты. Құрылысқа сондай-ақ үлкен ағаш, шатыр темірі және ақша қажет екендігін тілші Лебедев баяндаған (5.ТОМА «Советская степь». 31 тамыз, 1931).

«Советская степь» газетінің тілшісі Малиновский «Аудан аралық мақта жиналысы ашылды» деп хабарлама жасайды (6. ТОМА.» Советская степь» 1931 г. №31-34). Ол 1- қыркүйекте облыстық мақта жиналысы өткен уақытта

ашылды. Конференцияда алдағы егін жинау және өткізу науқанына қатысты мәселелермен қатар, 1932 жылғы мақта егісіндегі мақсатты көрсеткіштер мен оған байланысты күзгі жұмыстар да талқыланады. Жиынға жүзден астам аудан еңбеккерлері қатысты. Мақта теретін машиналар – Қазақстанның егістіктеріне аттанады. Ақ шіркеу-Белое Церковь 1931 жыл, 3 қыркүйекте Қазақстанға зауыттан 30 мақта теретін машина тиелді. Шілде және тамыз айларында 20 данасы жөнелтілді. 10 қыркүйекте тағы жөнел-теміз» делінген. Бұл мақала басты тарихи фактор 30 мақта комбайынның Қазақстанның оңтүстік өңіріне жөнелтілуі болатын (7.ТОМА., «Советская степь» 1931 жылы 10 мамыр)

Сайрам ауданында шоғырланған колхоздардың тізімі: 18 желтоқсан, 1930 жыл. (ОҚО әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық, II-басылым, Шымкент, 2020, 335 б.)

- «Ленин»
- «Сталин»
- «Красный Октябрь»
- «Красный Пресня»
- «Сталин Манкент»
- «Рабочий»
- «Кайтмас»
- «Қайнар Булак»
- «Сайрам»
- «Трактор»
- «Кзыл Байрак»
- «Кзыл Мехнат»
- «Мехнат»
- «Берляшу»
- «Кзыл Кетман»
- «Кзыл Кышлак»
- «Янги Юль»
- «Кзыл Билек».

Қишлактар атауы:

- «Чимкент Қакпа»
- «Базар Қакпа»
- «Қарамурт Қакпа»
- «Бел Қакпа»
- «Ярғанлық»
- «Султан Рабат»
- «Манкент»
- «Қарабулак»
- «Қарамурт».

Талқылау.

2022 жылы 2 желтоқсан күні М.Әуезов атындағы ОҚУ да өткізілген «ХХ ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа қазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясында өңірдегі саяси қуғын-сүргінге қатысты архив құжаттарының материалдарына сәйкес, ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері талқыланды.

Конференцияда Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университетінің профессоры, «Рухани жаңғыру» бөлімінің басшысы, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі Х.Әбжанов өз баяндамасында «Қуғын-сүргін объективті қажеттіліктен туындаған жоқ. Ол мемлекеттік билікті кездейсоқ қолға алған ашкөз қауымның өзін-өзі қорғағаны. Большевиктер қондырма деп атаған саяси-идеологиялық жүйе қуғын-сүргіннің қайнар бұлағы, локомотиві, ұйымдастырушысы әрі дем берушісі миссиясын атқарды. Партия басқарған бұл жүйе бар жерде бірін-бірі қайталаған егіздің сыңарындай еді. Қазақстан дағысының көрші Өзбекстан мен Ресейдегіден, іргесі бөлек Украина мен Кавказдағыдан тарыдай айырмашылығы болған жоқ. Заңсыздығы мен қатыгездігі шектен шыққан жұмысқа жендеттерден басқа қабілетті, талантты адамдар тартылды, басымдық славян тегіне, бірінші кезекте орыстарға берілді» деп атап көрсетті [8 Х.Әбжанов,17-б]. Иә осындай өкілдер Сайрам ауданына да тартылды.

Күштеу мақта науқаны кезеңде ұжымдастыруға душар болған Сайрам ауданының Қарабұлақ, Қарамұрт, Базар Қақпа, Ярғанлик, Манкент ауыл мен колхоздарын атап көрсетуге болады. Осы ауылдарда ұжымдастыруға қарсы шыққаны үшін әкімшілік және қылмыстық тәртіппен жазаланғандардың аты жөндері белгілі болып отыр. Сайрам ауданында қашуда жүріп ұсталған бай-кулактар туралы Шымкент қаласы прокуратурасы мен Сайрам ауданы милициясы арасындағы хаттар сақталған. Онда Юнусходжаев Абдумажит, Зулқарнаев Маткерим, Низамутдинов, А.Швачко, К.Швачко, А.Швачко бұрынғы бай кулак элементтер ретінде айыпталғандар «Билинково», «Ярғанлик» селосынан қашып Қарабұлақ ауылы, Манкент селосы, Қарамұрт селоларынан ұсталған. Қайта тергеуге алынған оларға 58 -8-9, 58-10 ,61-III, 111 баптар бойынша іс қозғалады. Іс 1931 жылы 9 сәуірден бастап қозғалып, тергеу, анықтау жұмыстары 1932 жылдың 12 тамызына дейін Манкент-Сайрам ауданының прокуроры Ибрагимовтің бақылауында жүрген [9].

Прокурор Ибрагимовтің Қаз АССР прокурорына жазған аса құпия хатында бұрынғы бай, панисламист Зулқарнаев Маткеримнің 58-8 бабымен айыпталып жатқанын көрсеткен. Оның аса қауіпті контрреволюциялық элемент екенін айта келе «ол мақта жиын терімі кезінде жұртшылық арасында кеңес жүйесіне қарсы үгіт жұмыстарын жүргізіп, мақта науқанының нәтижелі аяқталуына кедергі келтірді» [9] дейді. Республика прокуратурасынан Зулқарнаев Маткеримге контрреволюциялық жұмыстары үшін ең жоғары жазалауға ұсыныс білдіреді.

1931 жылы 16 қыркүйектегі «Советская степь» газетінің номерінде Сайрам ауданының колхоздар, кишлак кеңестері Кеңес төралқасы Грушицын,

Ламиев, Бондарь, Смигарнев ұяшықтар мен басшы ұйымдардың хатшыларының кеңесі БКП(б) ҚАЗөлкелік, қазсовнарк, крайколхозсоюз және қазтрактор және "Советская степь" және "Энбекши казак" редакцияларына мақтаны жинау және тапсыру жоспарын толық және мерзімінде орындалатынына рапорт беріп сендіреді. Рапортында Сайрам ауданында биыл 8 мың 752 гектар мақта егілді. Мемлекетке мақта жинау және дайындау жоспары 5990 тонна болды [10].

Әр колхоз бойынша сатып алудың бақылау сандары колхозшылардың үлкен жиналыстарында талқыланды.

Бірінші қыркүйекке дейін барлық колхоздарда мақта жинау және тапсыру жұмыстарының жоспарларын талқылау және бекіту аяқталды.

Колхозшылар бригадаларға бөлініп, бригада басшылары тағайындалып, бекітіліп, әрбір жеке учаскеге мақта жинауға жауапты уәкілетті өкілдер де бекітілді.

Колхоздарда мақтаны жинап, тапсыру туралы ақпаратты селолық Советке дер кезінде жеткізуге жауапты адамдар сайланды.

Ылғалды ауа-райында шитті мақтаны сақтауға арналған үй-жайларды сатып алу орталығына тапсырғанға дейін дайындау аяқталды.

Біз қаптаманың болуын және қажеттілігін тексердік.

Мақтаны тасымалдауды қамтамасыз ету шаралары қолға алынды. 48 көпір бекітілді.

Мақта жинау науқаны кезінде барлық колхоздарда жылжымалы питомниктер ұйымдастырылған.

Мақта жинауда жұмыс істейтін колхозшыларды қоғамдық тамақтандыруды ұйымдастыру дайындалды.

Сатып алу жоспарын уақытылы 100 пайызға орындау, еңбек тәртібін нығайту және өндіріс нормаларын арттыру үшін әлеуметтік жарысты ұйымдастыру бойынша, өз ара келісімдер жасау жұмыстарын кеңейтіп жатырмыз.

Күзгі жер жыртуды бастадық. 5 қыркүйекте 615 гектар жер жыртылды.

Біз қалдықтарды ұйымдастырамыз. Әрбір колхозда совхоздарға, МТС-терге және мемлекеттік ұйымдарға жұмысқа жарамды колхозшылардың кемінде 10 пайызы бекітілді» делінген (1931 жылы 16 қыркүйек, «Советская степь» газеті).

Зерттеу нәтижелері.

«Советская степь» газетінің 1931 жылдың 17 тамызындағы санында Түркістан. (ҚазРОСТА). «Мақта күтпейді» атты фельетондық мақала жарияланды. Түркістандықтар мақта жинауға дайындық қарқыны мен уақытын «ұмытып» кетті деп басталады (1931 жылы 17 тамыз, «Советская степь» газет «Мақта күтпейді»).

Мақта жинау науқанының басталуына өте аз уақыт қалғанымен, Түркістан облысында мақта жинау науқанына дайындық жоқтың қасы. Колхоз

одағымен бірігіп жатқан райкоз кәсіподағында таратушы көңіл-күй бар. МТС мақта-мата кәсіподағынан жұмысшыларды күтумен қатар, оқытуды да жүргізбейді» делінген.

«Советская степь» газетінің 21 қыркүйек 1931 жылғы санында «Шымкент өткен қателіктерді қайталады» деген баянхат жарияланды (1931 жылы 21 қыркүйек, «Советская степь» газет). Онда: «Партияның астық дайындауды мақта жинау науқаны басталғанға дейін аяқтау туралы нұсқауы орындалмады. Мақта жинау науқаны басталды, бірақ ол астық жоспарының 36 пайызын ғана берді..» делінген.

Аса маңызды экономикалық және саяси науқанға деген осындай көз-қарасты басқа да бірқатар ұйымдардан байқауға болады.

Мақта жинау науқаны қарсаңында Түркістанның егін жинау науқанына дайындығы өте төмен. Шындығында, облыста мақта жинау мен дайындауды ұйымдастырушы кім болуы керек екені белгісіз, өйткені облыстық комитеттің 28 мамырдағы бұл функцияларды МТС-ке беру туралы шешіміне қарамастан, Түркістан облысында. мақта жинау және дайындау науқанындағы МТС-тің рөлі әлі де анық емес» делінген беделді газетте жарияланған мақалада.

Архивте сақталған бір жыл бұрынғы Сайрам ауданында орын алған мына келеңсіз фактіге аударуға тура келіп тұр. 1930 жылы 26 желтоқсандағы Сайрам аудандық №22-бөлім халық сотының қолындағы болған қылмыстық істер турасында мақта ісі туралы сот болып, үкім болғандары туралы мына кестеден көруге болады.

р /с	Аты жөні	Тұрмысы	Тұратын қышпағы	ұлты	Қойылған баптары	Неше жыл тұтқынға үкім болған	Құқықтаң ажыраған	Бұл істегі айыптылар қанша	Босатылған
1	Садыққожа Ибраһимқожа	саудагер	Сайрам	Өзбек	58(10), 169-79	5	4	2	1
2	Миррозы	Имам	Сайрам	Өзбек	74 II	2 ½	2 ½	5	2
3	Розықұл Ираулы	Бай	Манкент	Өзбек	169 II, 131, 61 III				
4	Зиябек Ақмерұлы			Өзбек	169 II, 107, 79 I	4	3	1	
5	Хайлат Розметұлы		Сайрам	Өзбек	107, 61				

6	Баян Назарбайұлы		Қарабұлақ	Өзбек	79 II, 119 II	4	3	7	4
7	Рахымша Сұлтаншаұлы	Саудагер	Сайрам	Өзбек	61, 107	14 ай	½	4	1
8	Мірхамит Міртәліпұлы		Сайрам	Өзбек					
9	Әбдірайымхан Тәжібаев	Кулак	Сайрам	Өзбек	79 II	4	4	1	-
10	Ғымал Исаұлы	бай	Қарабұлақ	Өзбек	169 II, 131,61 II	5	5	1	

Сонымен қатар, ірі колхоз саналған Қарабұлақ ауылындағы күштеп колхоздастыру науқаны туралы сот, тергеу құжаттарын оқи отырып, колхоздардың алғашқы жылдары дұрыс жұмыс істемегенін көруге болады. Мақта салығымен қатар ет, астық түрінде алынды. Олар мәжбүрлеп жүргізілген. Әсіресе, бұл ауқатты байларға қатты зардап боп тиген. Осыдан Қарабұлақ колхозында азық-түлік тапшылығы орын алған. Ақыр соңында аштыққа ұрынған, ол ашаршылықтың жайылуына әкелген. Колхоз құрылысына қарсылықты тек бай, орташа бай, діндар адамдардың әрекетінен көруге болады. Қызығы сол олар өздерін кінәлімін деп санамаған. 58-7,10-баптары бойынша «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді» және жеке малдарын базарға сатып пұлдады колхозға өткізбеді деген «контрреволюциялық айыптаулар» тағылған. Олардың кейбіреулерінің аты - жөндерін көрсетіп және әрекеттері туралы айта кетейік. Айталық, 1930 жылы 48 жастағы Тошметов Ниязмет Қарабұлақ ауылының белгілі байы саналған. Ол 61-3 және 79 -1 тармағы, яғни екі баппен сотталған [3] 61-3 бап- «мемлекеттік маңызы бар жұмыстарды орындауда бас тарту...», ал 79-1 бап «мемлекеттік кәсіпорындарға тиіселі мүліктерді өрескел түрде жою» болып табылады. Ол бұрын мал саудасымен айналысқан алыпсатар болыпты. Бірнеше гектар бау-бақша өсірген, егіншілікті те кәсіп еткен. Ол кедей-батрактардың еңбегін пайдаланған «эксплуататор» деп танылған. 1929 жылы мал-мүлкі кәмпескіленген. Осы жылы құрылған «Қайтмас» колхозына мүше де болып кірген. Ол колхозда мақта егуге қарсылық кең етек алған. Мақта тұқымын егу тапсырмасын орындамаған. Астық салығын да орындамай 1929 жылы көрші Өзбекстанға қашып кеткен. 1930 жылы ол жақтан қайта оралған соң ұсталып Сайрам аудандық сотында жоғарыда аталған екі баппен сотталып түрмеге тоғытылған.

1930 жылы 27 желтоқсанда ОГПУ тергеушісі Мустакимов Қарабұлақ ауылының бұрын кәмпескіленген мына байларының қылмыстық істеріне тергеу жұмыстарын аяқтап, істерін сотқа өткізген екен[3]:

- Умаров Усмантай - 38 жаста. Тегі - өсімқор саудагер. Екі сиыры, бір жылқысы қалған. Астық, ет салығын орындамаған.
- Тойметов Нияз әлі - 60 жаста. Тегі - бай. Астық, ет салығын орындамаған.
- Темиров Тайхана - 48 жаста. Бай. Бұрын кәмпескеленген. Бір өгіз, екі сиыр, екі жылқысы қалған. Астық, ет салығын орындамаған.
- Исраилов Сағидулла - 34 жаста. Тегі- бай. Екі жылқы, екі сиыры қалған. Астық салығын орындамаған.
- Артықбаев Мутали – 53 жаста. Тегі бай. Бір сиыр, бір есегі қалған. Астық салығын орындамаған.
- Қасымходжаев Абдураим – 55 жаста. Тегі бай. 1929 жылы кәмпескеленген. Бір сиыры мен бір жылқысы қалған. Астық, тұқым себу жоспарын орындамаған.
- Умаров Садық – 49 жаста. Ауқатты шаруа. Тұқым себу мен астық жоспарын орындамаған.
- Абдуллаев Сағидулла – 72 жаста. Имам. Ауқатты орта шаруа. Бұрында 61 баппен істі болған. Тағы да осы бапқа және «контрреволюциялық» 58 бапқа ілінген.
- Умаров Қошқар – 53 жаста. Тегі- бай. Мүлкі кәмпескеленген. Астық салығын орындамаған.
- Умаров Абдусамат -38 жаста. Тегі - саудагер. Астық салығын орындамағаны үшін кәмпескеленген.
- Ташметов Сағамбек - 47 жаста. Мал саудагері. Ет салығын орындамаған.

Кеңес өкіметі алдымен бұл байларға колхоз жүйесімен егін егіп, оған қарайлап, жиым теріп жасап, салық түрінде есеп беруін міндеттеген болатын. Бірақ, олар бұлай істегісі келмей колхоз жүйесіне қарсы ауылында «бұл кеңестер билігі ұзаққа бармайды, колхоз дұрыс емес, өзіміздің сақтаған тұқымымызбен себеміз, оның өнімін өзіміз белгілейміз..» деген секілді үгіт-насихат сөздер айтып, қарсы әрекет еткен. Тергеуші Мустакимов жоғарыда аталған байларға қатысты 58-10 және 61-2 баптармен қылмыстық істер қозғайды. 1931 жылы 3 қаңтарда аудан прокурорының шешімімен «домзакқа – түрмеге» сотқа дейінгі тергеу жұмысы үшін жабылады. Сот баршаға үлгі болу үшін ашық жүргізіледі.

1929-1931 жылдарда Сайрам ауданының Манкент селосы да күштеп ұжымдастыруға душар болды. Манкент селосына қарасты «Ленин» колхозының тұрғындары Қажиматов Айтмат Ерсиматуғли, Рахматов, Ашурматовтар Қылмыстық кодекстің 58-бабының 9,10 тармақтары және 73 ші баппен құғынға ұшырады. Олардың кәсіптері бөз тоқушы - қолөнерші, киім тігінші еді. Жеке тігін машиналары мен жеке дүкендері де болды. Жалдамалы жұмыскерлердің еңбектерін пайдаланды. «Қанаушылар» ретінде тұтқындалуға дейін «Ташкент жаққа қашып кетуіне байланысты...» [4] деп іс уақытша тоқтатылған. Осылайша, Рахматов пен Ашурматовқа іздеу

жарияланады. Ал Қажиматов Айтматтың белгісіз жағдайда қайтыс болғандығы туралы мәлімет бар.

Колхоз құрылысына қарсылықты Манкент пен Қарамұрттағы байлар, діндар адамдардың әрекетінен көруге болады. Олар өздерін кінәлімін деп санамаған. Атап айтсақ, 58-7,10-баптары бойынша «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді» және жеке малдарын базарға сатып пұлдады, колхозға өткізбеді деген «контрреволюциялық айыптаулар» тағылған.

Ең қызық деректер Манкент селосының аға - інілі байлары Бердикулов Назар мен Бердикулов Султанқұлға қатысты кездесті. Олар ОГПУ тарапынан тұтқындалған 1930 жылы Султанқұл 51 жаста, Назар 49 жаста болыпты [1,13п]. Сол жылы әрқайсынына 100 пұттан мақта салығы салынады. Бір-неше жылқы мен ірі қара малдары кәмпескіленеді. Олар, 1929 жылға дейін адамдарға пайызға ақша беріп өсімқорлықпен айналысып келген екен. Жыл сайын бірнеше кедей шаруалардың еңбектерін өз қожалықтарында пайдаланып келген «эксплуотаторлар» деп, айып тағылған. Кеңес өкіметі көрсеткен осындай әділетсіздікке олар шыдай алмай Манкентте 1930 жылдың мамырында 500-ге жуық адам қатысқан ереуіл ұйымдастырады. Ол ереуіл милицияның, халық жасақтарының күшімен таратылады. Ағайынды Бердіқұловтар тұтқындалады. Олар колхоздарды таратуға байланысты және кеңес билігінің жүйесіне қарсы ашық насихат жүргізгені үшін РСФСР қылмыстық кодексінің 58-10 бап, 61-3 баптарымен істі болады. Ереуіл жасады деп айыпталады. Ол жөнінде көптеген куәгерлерден жауап алынған екен. Мысалы, Рузиметов Ризатай-батрак, Ниязқұлов Ергеш 1926 жылдан партия мүшесі, Нишанов Қидир, Ибраимов Рузакул, Мурзакамданов Мамадияр - батрак, Сариев Ишанқұл - 1919 жылдан партия мүшесі, Каримов Макхам – кедей-батрак, Кушаков Абдуғафур - кедей, Кушаков Абдураим- партия мүшесі, Нарқараев Вали. Бұлардың барлығы колхозға қарсы ереуілді басты ұйымдастырушылар Бердіқұловтар екенін көрсеткен. Олар: «Бердіқұловтардың ата - бабалары бай болған, өсімқор болған, олар бізді кеңес билігіне қарсы ашық наразылыққа шақырды...» деп түсінік хат берген. Олардың ісін ОГПУ дің бригадир уәкілі Джумалин жүргізеді.

«Советская степь» газетінің 1931 жылы 12 қарашадағы номерінде Сайрам ауданына қарасты «Бірінші Май» колхозынан хабарлайды. 4 қарашадағы жағдай бойынша келесі міндеттер орындалды: мақта бойынша 100 пайызға, нан бойынша 250 пайызға, ет дайындау 105 пайызға (IV тоқсанның жоспары). Колхоз қол жеткізген табыстар бізді халықаралық жағдайдың шиеленісін ескере отырып, бесжылдықты орындау, елді нығайту жолында бұдан да зор жігермен күресуге міндеттейді.

Колхозшылар партия мен үкіметтің барлық тапсырмаларын артығымен орындау үшін бірдей жігермен күресетіндіктеріне үкімет пен партияны сендіреді. Колхозшылар кулактарға қарсы қиян-кескі күрес жүргізуге, колхозды жат элементтерден тазарту, еңбекті дұрыс ұйымдастыру, кірісті дұрыс бөлу, тегістеу мен иеліктен шығаруды жою арқылы нығайтуға міндеттенеді» деп жазыпты.

Сайрам ауданындағы осы әрекеттердің нәтижесінде төмендегі кестеде көрсетілгендей Манкент мақта тапсыру пунктiне жоспар бойынша мақта талшығы түспей қалған.

**Сведения Манкентского хлопкового скупного пункта № 5 о сдаче
хлопка сырца колхозниц и индивидуальными хозяйствами кишлака**

Манкент

(12., 168 қор, 1 тізім, 11 бума, 316 іс 17 п)

Наименования колхозов и индивидуальными хозяйств	Законтрактовало га	Причитается к сдаче в них	Сдача по 1 января 1932	Не додано	Примечания
Колхоз им Сталина	555	377400	352009	25395	
им 1 Мая	220	149600	197119	-	
им Карла Маркса	149	101320	77470	23850	
Индивидуальные хозяйства Барганлык	347,61	227675	84044	485086	
Топса	521,32	341455			
производства Школа им Калинина	5	3275	14768	1798,2	
итого	1797,93	1200725	712114,8	488610,2	

1931 жылы «Советская степь» газетінде жарияланған баян хаттағы мына кестеде мақта жинау бойынша Казхлопканың қысқаша ақпараты берілген. Көңіл аударатын жәйт, Әулиеата, Шу мен Жаркент ауданында да мақта талшықтары егілген екен.

Жаңақорған	76,8%
Бостандық	70,9%
Қаратау	
Арыс	71,7%
Бөген	69,6 %
Түркістан	62,1%
Шымкент	60,9%
Талас	58,8%
Шу	58,8%
Сайрам	58,7%
Әулие-ата	53,6%
Қызыл-Құм	51,0%
Пахта-Арал	49,1%
Келес	40,3%
Жаркент	19,7%

Қорытынды (қорытындылар):

Қорыта айтсам, ТОМА дағы және «Советская степь» газетінде колхозды мәжбүрлеп құрудағы асығыстық, аштық туралы бір ауыз мәлімдеме не факті кездеспейді. Архивтегі құжаттарда айыпталушылардан алынған төте жазу (арапша) өзбекше мәтінде жазылған түсініктемелерде «бала шағам, туыстарым аш отыр, қазаным қайнамай қалды, егуге бар дәнді колхозға өткізгем, соның біразын сұрауға бардым.. т.б» мазмұндағы жауаптарды оқуға болады. Оны тергеуші сұрақ хаттамасына себептерін басқаша жазып қоспауына амалы болмаған, өйткені, «ұрладым», «тонадым», «кеңес өкіметінің қолхоз құрылысына қарсымын» деп соңынан жаздырып, қол қойдырып алған. Бірнеше жылды арқалап лагерге жөнелтіліп жабылып, қара жұмысқа жегіліп кете берді. Бұларды ақтаймыз ба, ақтамаймыз ба... Мемлекет басшысы бағыт берген Ұлттық жад институтын құру аса маңызды. Оған тоталитарлық режимнен жәбір көргендерді толық енгізу және оларды саяси ақтау уақыт талабы.

Шындығында, байлар, кулактар ауылды асыраған, ауылдың тыныштығы мен берекесін сақтаған қайраткерлер болатын. Олардың қуғын-сүргінге ұшырап, яғни күштеп колхоздастыруға ұшыруының себебі, яғни бар кінәсі ауқатты бай болғаны еді. Тоталитарлық жүйе социалистік қоғамға жат элемент саналған байларды, кулактарды құртпайынша жаңа қоғам құру қиын деген теріс көзқарастағы принциппен таптық күресті қатаң іске асырып баққан. Мақта еккені үшін оны сатып мардымсыз ақы алды. Ол отбасын асыруға жетпеді. Шымкент пен Сайрам ауданындағы колхоздар мақтадан гөрі астық егуге бейім болыпты. Оның себептері түсінікті.

Ауылдың асыраушылары болған байларға бұл қатаң салықтар қатты зардап боп тиген. Осыдан азық-түлік тапшылығы орын алған. Ақыр соңында халық аштыққа ұшырайды. Қылмыстық кодекстің 58-10, 7 тармақтарына сәйкес оларға «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді, малдарын базарға сатып пұлдады, қолдан сойып тастады, мақта жоспарын орындамады» деген секілді тағылған айыптар негізсіз болатын. Ең бастысы, байлар өздеріне тағылған осы айыптарды мойындамапты.

Президентіміз Қ.Тоқаевтың «...заңсыз қудалау құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмысын толық аяқтауды» [12] тапсыруына байланысты осы кісілерді саяси ақтауға ұсыну заман талабы.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Түркістан облысы мемлекеттік архиві (ары қарай-ТОМА) - «Сайрам ауданы сотының материалдары» деп аталатын №505 қор, 1-тізбе, 1 бума, 13-іс.
2. Оңтүстік Қазақстан облысының әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық (1928-2011 жж.), II-басылым – Шымкент.- 2020.- 335 б.

3. ТОМА, «Сайрам аудандық прокуратурасының өндірістік бақылаудағы істер» деп аталатын №168 Қор. 1 тізбе, 3 бума, 76 іс. 46 парақ.
4. ТОМА, 168 Қор, 131 іс, 4 бума, 50 п. 1931 ж. қаңтар.
5. ТОМА, «Советская степь». 31 тамыз, 1931 ж.
6. ТОМА, «Советская степь» газеті. 1930-1931 ж. №31-34.
7. ТОМ., «Советская степь» 1931 жылғы 10 мамыр.
8. Х. Әбжанов. Қазақстандағы қуғын-сүргіннің жалпы сипаты мен ерекшеліктері атты мақала / «XX ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа қазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2022. – 312 б.
9. ТОМА, 168 қор, 1 тізім, 11 бума, 316-іс, 17 п.
10. ТОМА, 1931 жылы 16 қыркүйек, «Советская степь» газеті.
11. ТОМА, «Советская степь» 1931. 17 тамыз, «Мақта күтпейді».
12. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы./ Егемен Қазақстан газеті. 24 қараша, 2020.

References:

1. Türkıstan oblysy memlekettık arhivı (ary qarai-TOMA) - «Sairam audany sotynyń materialdary» dep atalatyn №505 qor, 1-tızbe, 1 бума, 13-ıs.
2. Ońtüstık Qazaqstan oblysynyń äkımshılık-aumaqtyq qúrylymy turaly anyqtamalyq (1928-2011 jj.), II-basylym – Şymkent.- 2020.- 335 b.
3. ТОМА, «Cairam audandyq prokuraturasynyń öndırıstık baqylaudağy ister» dep atalatyn №168 Qor. 1 tızbe, 3 бума, 76 ıs. 46 paraq.
4. ТОМА, 168 Qor, 131 ıs, 4 бума, 50 p. 1931 j. qańtar.
5. ТОМА, «Sovetskaia step». 31 tamyz, 1931j .
6. ТОМА, «Sovetskaia step» gazetı. 1930-1931 j. №31-34.
7. ТОМ., «Sovetskaia step» 1931 j. 10 mamyr.
8. H.Äbjanov. Qazaqstandağy qūğyn-sürgınnıń jalpy sipaty men erekşelik-terı atty maqala / «HH ğ. bırnşı jartysyndağy Ońtüstık Qazaqstan ońırın-değı saiasi quğyn-sürgın: jańaqazaqstandyq qoğam közqarasymen zerdeleu men zertteu» atty halyqaralyq ğylymi-täjıribelik konferensiasynyń eńbekter jınağy – Şymkent: «Älem» baspahanasy, 2022. – 312 b.
9. ТОМА, 168 qor, 1 tızım, 11 бума, 316-ıs, 17.
10. ТОМА, 1931 jyly 16 qyrküiek, «Sovetskaia step» gazetı.
11. ТОМА, «Sovteskaia step» 1931 j. 17 tamyz, «Maqta kütpeıdı».
12. Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıń 2020 jylğy 24 qaraşadağy № 456 «Saiasi quğyn-sürgın qūrbandaryn tolyq aqtau jönındeğı memlekettık komisia turaly» Jarlyğy./ Egemen Qazaqstan gazetı. 24 qaraşa, 2020.

**XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС
ҚАЗАҚСТАН: ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР ЖӘНЕ КУӘГЕРЛЕРДІҢ
ЕСТЕЛІКТЕРІ**

Краснобаева Нелли Леонидовна¹

**¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер, Д.
Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті.
Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: krasn_nelli@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>**

***Автор-корреспондент
e-mail: krasn_nelli@mail.ru**

Аннотация. Мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы аса маңызды оқиғаларды сипаттайтын Шығыс Қазақстан облысының тарихы бойынша, құжаттарды зерттеу нәтижелері ұсынылған (күштеп ұжымдастыру, көшпелі халықты седентаризациялау, көтерілістерді және жазалау сипатындағы басқа да шараларды басу). Ұсынылған ғылыми-зерттеу жұмысы мұрағат қорлары негізінде сол жылдардағы Шығыс Қазақстандағы зорлық-зомбылықпен жүргізілген саяси науқандарға байланысты, қайғылы салдарымен оқиғаларды ашатын құжаттар мен естеліктерді анықтауға мүмкіндік береді, аталған құжаттар ұзақ уақыт бойы «күпия» ретінде сақталғандықтан, кеңестік дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар деп, аталатын процестің «басқа жағын» көрсетеді.

Бұл халыққа қарсы науқандар таптық жат элементтерден тазартуды көздеді. Қулақтарды, байларды, молдаларды тап ретінде жою керек болды. Осы мақсатта олар сотталды, атылды, концлагерьлерге, түрмелерге жіберілді және туған жерлерінен тыс жерлерге жер аударылды.

Байларды иеліктен айыру науқаны шаруалардың жаппай көтерілістерін тудырды, оларды большевиктік-сталиндік режим тұрақты армия бөлімшелерін пайдаланып, аяусыз басып тастады.

Түйінді сөздер: қуғын-сүргін, ұжымдастыру, Шығыс Қазақстан облысы, астық дайындау және шаруалар көтерілісі.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН: Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарына және оларды